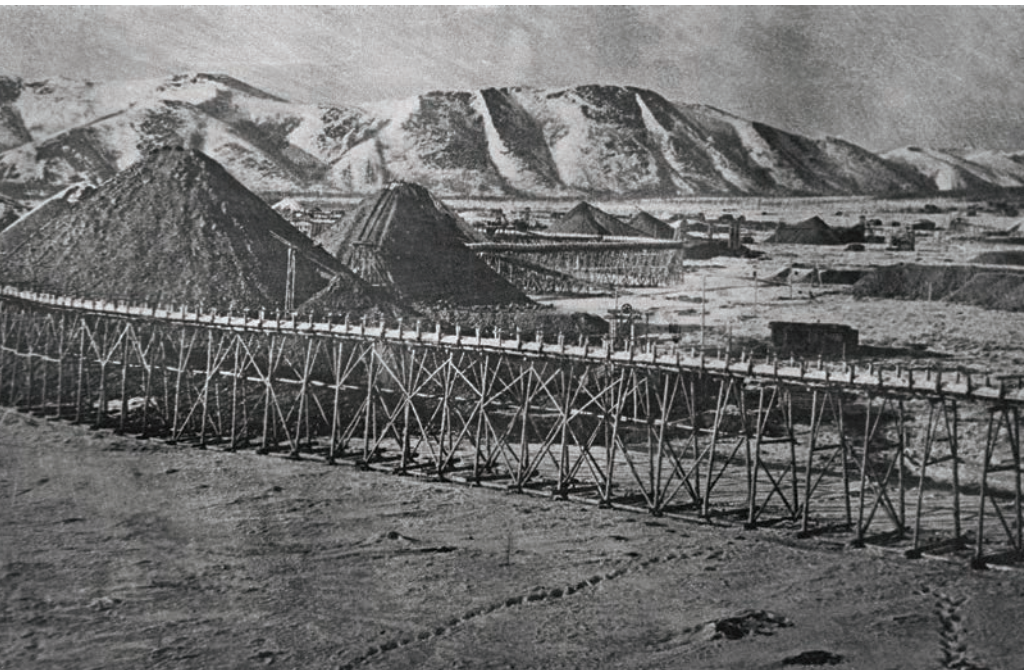

Varlam Salamov és az „antiirodalom”

GORETITY JÓZSEF

Aranybánya Susuman település mellett, Magadantól 600 kilométerre északra, Kolima, 1943 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

Varlam Salamov (Vologda, 1907 – Moszkva, 1982) valahogy mindig „kényelmetlen” volt az orosz (szovjet) hatalom, társadalom és irodalom számára. A több nemzedékre visszamenően papi családból származó Varlam – akinek apja, Tyimofej Salamov hittérítő volt az Aleut-szigeteken – kamaszkorában összeütközésbe került a családjával, mert nézeteit alapvetően a népi forradalmi mozgalmak (például az ún. „népakaratosok”) ateista ideológiája határozta meg (kedvenc olvasmánya a terrorista író, Borisz Szavinkov *A fakó ló* című regénye volt, amelyben a terrorista akció és az apokaliptikus látomás ötvöződik). 1924-ben, tizenhét éves kamaszként elhagyta szülővárosát, Szetunyba települt, ahol bőrkikészítő munkásként kereste kenyerét, miközben sokat olvasott és tanult – egyetemi felvételi-re készült. 1926-ban Moszkvába utazott, szovjet jogot hallgatott a Moszkvai Állami Egyetemen, de tanulmányait nem fejezhette be – 1928-ban kizárták az egyetemről, mert a személyi lapján „eltitkolta” a származását: apját rokkantként tüntette fel, de nem jelölte meg, hogy pap. 1929-ben elérte a sztálini represszió első hulláma: illegális trockista tevékenységgel és a Lenin-végrendelet záradékának terjesztésével vádolták, és mint „kártékony elemet”, háromévi javító-nevelő kényszermunkára ítélték, amelyet a viserei kényszermunkatáborban töltött le (ennek az időszaknak irodalmi lenyomataként született meg 1970-71-ben a *Visera – Antiregény* című műve, amelynek első publikálására csak 1989-ben került sor). Miután visszatért Moszkvába – ahogyan ő maga vélte: megedződve, a nézeteit nem feladva – újságíróként dolgozott, bekapcsolódott az irodalmi életbe, publikált néhány kisebb elbeszélést, és 1936-ban az *Oktyabr* című folyóirat közölte egy hosszabb írását, a *Dr. Austino három halálát*. A viszonylagosan nyugodt értelmiségi lét azonban nem tartott sokáig: 1937-ben újra

letartóztatták, trockista ellenforradalmi tevékenységgel vádolták, és öt évre Kolimára száműzték, kényszermunkatáborba. 1943-ban azonban újabb tíz évre elítélték, szovjetellenes agitáció vádjával, állítólag amiatt, mert az orosz emigráns, Nobel-díjas író, Ivan Bunyint az orosz irodalom klasszikusának nevezte. A táborból Sztálin halála után szabadult, rehabilitálására 1956-ban került sor. Visszatérhetett Moszkvába, megromlott egészségi állapotban, de telve reményekkel, hogy a hruscsovi „olvadás” időszakában minden jobbra fordulhat.

Közben 1954-től írni kezdte legismertebb és legjelentősebb művét, a *Kolimai elbeszéléseket* (amelyet 1973-ban fejezett be és rendezett össze hat ciklusba), de nyilvánvalóan a hivatalos publikálás minden esélye nélkül. A hruscsovi szovjet rendszer – Tvardovszkij erőfeszítéseinek köszönhetően – azt ugyan lehetővé tette, hogy Szolzsenyicin világhírűvé vált kisregénye, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* megjelenjen a Novij Mír című folyóirat 1962/11-es számában, de további „lágérirodalom” – így Salamov *Kolimai elbeszélései* – közléséről már szó sem lehetett (habár az elbeszélései ugyanúgy ott voltak Tvardovszkijnál, a Novij Mír szerkesztőségében): a hatalom hozzáállása egyértelmű és cinikus volt: ha lágérirodalmat akartatok, tessék, most megkaptátok. Salamov egyre elégedetlenebb lett Ivan Gyenyiszovicsal, a Gulag-téma illetően feldolgozásával. Túlságosan „finomítottak”, „irodalmiasítottak” találta. Ahogyan Salamov nem tudott megbékélni a klasszikus orosz irodalom – véleménye szerint – hamis, túlságosan művi eszméivel és regényhősseivel, elsősorban „népi” alakjaival, ugyanúgy nem tudott mit kezdeni Szolzsenyicin „népi” hőseivel sem. Salamov egyik mai méltatója, az író Andrej Rubanov sze-

Láncfalpas traktor tisztítja az utat a Magadantól 580 kilométerre fekvő Omszukcsan javító-munkatáborhoz, Kolima, 1950 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

rint Ivan Gyenyiszovics nem más, mint a *Háború és béke* népi hősenek, Platon Karatajevnek szánalmas másolata, szimulákruma – valami efféle viszonyt tulajdonít Salamovnak a Szolzsenyicin-hős iránt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Szolzsenyicin, állítása szerint, hiába invitálta írótlátását *A GULAG szigetvilág* társszerzőségére, Salamov nem vállalta. Úgy tűnik, két alapvető, egymással szöges ellentétben álló ok miatt: egyfelől a Szolzsenyicin Gulag-feldolgozásában észlelt túlságos irodalmiasság miatt, másfelől pedig – egy Szolzsenyicinhez 1964 novemberében írott levele tanúsága szerint – amiatt, mert a hozzájuk érkező lágerelbeszéléseket „művészetellenes badarságnak” látta, rossz írásoknak, amelyek nem többek a pusztán tényfelidézésnél (már amennyiben a leírtak megfeleltek egyáltalán a tényeknek). Salamov az álláspontjával „kényelmetlenné” vált tehát az egykori rabok számára is, akik Szolzsenyicin példáján felbuzdulva, jól-rosszul, sorra írták meg lágerélményeiket. Egyre „kényelmetlenebbé” vált Varlam Salamov a hivatalos szovjet politika és irodalompolitika számára a Hruscsov-érát követő brezsnyevi „pangás” időszakában, amikor a sztálini repressziókról és lágerekről nem volt ildomos, sőt, kifejezetten újra veszélyes lett beszélni és írni: Szolzsenyicint például, akinek *Ivan Gyenyiszovics*át 1963-ban még Lenin-díjra terjesztették fel (amit végül is nem kapott meg), 1974-ben a sztálini lágerekről szóló írásaiért (elsősorban *A GULAG szigetvilág* külföldi publikálásáért) valósággal kiebrudalták a Szovjetunióból, és megfosztották állampolgárságától. Varlam Salamov írásait

fel. Lehet, természetesen, azon elmélkedni, mennyire önszántából, vagy mennyire a KGB hatására írta (vagy csak írta alá) Salamov ezt a levelet, az azonban bizonyosnak mondható, hogy Salamov a *Kolimai elbeszéléseket* nem irányzatos, politikai írásoknak tartotta, következésképpen politikai célú felhasználásuk joggal háboríthatta fel. Salamov a sztálini lágereket nem a szovjet vagy a kommunista eszme, hanem az egész 20. századi emberi civilizáció csődjének tekintette – túl kommunista és antikommunista eszméken, amelyek ebből a nézőpontból számára egy és ugyanazt jelentik.

A „peresztrojka” és a „glasznozty” idején, amikor a '80-as évek második felében végre hivatalosan is megjelenhetett a terjedelmesnek éppen nem mondható Salamov életmű, a *Kolimai elbeszélések* közel sem jelentették a legnagyobb szenzációt, az „elsikkasztott orosz irodalomra”, Bulgakov, Platonov, Paszternak, Nabokov, Mandelstam, vagy éppen Szolzsenyicin addig a Szovjetunióban betiltott műveire sokkal nagyobb kereslet mutatkozott. Ráadásul Salamov írásait sokan dokumentum-irodalomként kezelték, és mint ilyenek, beleveszték a sztálinizmussal foglalkozó dokumentarista és memoáriróadalom végtelen tengerébe. A Szovjetunió szétesését és a rendszerváltást követően az új, vadkapitalista Oroszországban pedig, különösen a diadalmenetben hazatérő Szolzsenyicinnel való összehasonlításban, aki világhírnévre tett szert, Nobel-díjat kapott, meggazdagodott, és profétaként tanította az otthon egzisztenciájukat vesztett, de gyors anyagi sikerekre vágyó oroszokat, „hogyan építsük fel Oroszországot”, Salamov nem tűnt túl érdekesnek. Nem fért bele a sikerorientált, a fogyasztói társadalom elveit (vagy elvtelenségét) hirdető trendbe, mondhatni, ebben a kontextusban igazi „lúzernek” hatott. Ült két évtizedet a sztálini lágerekben, túlélte, megbetegedett,

Őn- és uránbányához vezető hegyi keskenyvágányú vasút elhagyott vonala, amelyet a kolimai táborrendszer foglyai építettek 1937-54 között. A Butugicsag-hegység vonulata Uszty-Omszuc település közelében, Magadantól 270 kilométerre északra, Kolima, 1995 (Fotó: Tomasz Kizny)

írt, de semmire nem vitte: szegényen, betegen élt parányi lakásában, ahonnan bevitték az öregek otthonába, majd onnan átszállították egy pszichiátriára, útközben megfázott, és meghalt. Egyébként is, kit érdekeltek már a sztálini táborok...

Mára, habár Varlam Salamov bekerült az iskolai tananyagba, az életműve katasztrofálisan alulértékelt: leginkább tematikai alapon, a lágerirodalom részeként, félig-meddig tényirodalomként tárgyalják, elsősorban társadalmi-politikai (sztálinizmus-ellenes) jelentőséget tulajdonítva neki, majd hogyan figyelmen kívül hagyva elbeszélései esztétikai értékét, és alig-alig említve a költészetét, amelyet pedig ő maga élete utolsó éveiben magasabbra értékelt a prózájánál.

Kétségtelen, hogy nem egyszerű megfelelni azoknak az irodalmi elveknek és elvárásoknak, amelyeket Salamov az elméleti írásaiban (pl. *A prózáról*, vagy *Az „új próza” manifestuma* címűekben) az irodalmi művel szemben támaszt. Egyfelől Salamov feleslegesnek és elvetendőnek tartott minden „esztétizáló” írást – az irodalmi műnek kell legyen valamilyen, a pusztaszepségen túlmutató célja. Nem szívélhetette, sőt, egyenesen károsnak ítélte az irodalmi műben a „csináltságból”, az idealizálásból adódó hamisságot – ezen az alapon erősen bírálta a 19. századi klasszikus orosz irodalmat, minden humánusságot, erkölcsi javulást, „haladó emberiséget” hirdető formájával együtt: „A 19. századi orosz humanista írók lelkét nagy bűn terheli, a 20. században az ő zászójuk alatt kiontott emberi vér bűne... Valamennyi terrorista tolsztojánus és vegetariánus volt, valamennyi fanatikus az orosz humanisták tanítványa.” – írja a *Manifestumban*. A művészi kitaláció nem vezet sehová, Kolima durván és szánszalom nélkül gúnyt űzött a „szépirodalmi mesékből”. Ebből természetesen az következik, hogy ideális esetben az irodalomnak tényekre kell építenie. Salamov azonban pontosan ugyanúgy megveti a pusztaszepségből álló irodalmat, a dokumentarizmust, a szociologizmust, az etnografizmust, mint az önmagáért való szépségre törekvő irodalmat. Mert bár a *Manifestumban* azt állítja, hogy az irodalomnak dokumentaristának kell lennie, ugyanakkor megszenvedettnek is. *A prózáról* című esszéiben pedig a dokumentum értékű részletekkel – amelyek egyébként elengedhetetlen feltételei a *Kolimai elbeszéléseknek* – szemben azt az igényt támasztja, hogy legyenek egyúttal jelek, sőt szimbólumok. És valóban, Salamovnál a kolimai borzalmak tényeinek felvonultatása nem egyszerűen csak az embertelen körülmények és helyzetek naturális ábrázolása, hanem a részletek a világ abszurditását bizonyító jelrendszerré is összekapcsolódnak. A kolimai „ellenvilággal” nem az élet tényeit akarja szembeállítani, hanem a kultúrát: ha a hagyományos irodalom nem állta ki Kolima próbáját, akkor Kolima sem állja ki annak a kultúrának próbáját, amely az emberi értelemben és az ember lelki-szellemi erejében vetett hitre épül. De Salamov ezt úgy teszi, hogy elvet minden pátoszt, elvet minden irodalmi didaxist és próféciát. Pontosán tudja: az írónak állandóan szem előtt kell tartania, hogy ezerféle igazság létezik. Ennek az irodalomnak kulcskérdése az elbeszélő alakja. Akár önéletrajziaságot és szubjektivitást sejtető első sze-

mélyű, akár objektivitást sugalló harmadik személyű elbeszélőről van szó, mindig hangsúlyozottan átlagember, egy a sok közül, olyan, mint a látóéjszakai. Szenvedetlenül, apró részletek felsorakoztatásával, jelzők nélküli, „kopogós” mondatokban meséli el már-már naturalista részletességgel, mintegy a világ „legtermészetesebb” eseményeiként a kolimai borzalmakat, megmutatva ezzel a világ abszurditását is. Bemutatja, hogy az embert viszonylag gyorsan és könnyedén a pusztaszeplény szintjére lehet süllyeszteni. Ugyanakkor az elbeszélő mintha több is lenne, mint átlagember: birtokában van a Szónak, amellyel minderről hírt ad, és amely lehetővé teszi, feltámasztja az együttérzésre és az emberi gondolkodásra való képességet. Ilyen értelemben a Szó a legtitokzatosabb és a legnagyobb erő az ember (az elbeszélő) kezében: valahogy úgy, ahogyan a szintén a légerek poklában odavesztett költő, Oszip Mandelstam emlékére írott *Cherry brandy*, vagy a *Szentencia* című elbeszélésben láthatjuk. Varlam Salamov a megfogalmazott irodalmi elvekből és követelményekből, mindenekelőtt a Kolima borzalmaival megmértetett kultúra és a kultúra értékeivel megmértetett Kolima dialektikus folyamatára épített tényirodalom és irodalmias irodalom állandó megütöztetéséből a *Kolimai elbeszélésekben* többrétegű, sokértelmű „anti-irodalmat”, „deliteraturizált” irodalmat hozott létre – azt a bizonyos „új prózát”, amelynek megteremtőjévé és hirdetőjévé vált, és amely valóban unikálissá teszi művészetét.

Oszip Mandelstam MOSDOM ÉJJEL KINN

”

AZ UDVARON

Mosdom éjjel kinn az udvaron –
villog az ég csillag-morzsáléka.
Fénye: só a szekerce-vason,
Hidegszik a színgtel dészsa.
Minden ajtón gyanakvó lakat,
zord szigorral les rám a kopár táj –
tisztább szabály aligha akad
a friss vászon tiszta igazánál.
Kezd a csillag olvadozni már,
mint a só, a fagy-fekete vízben.
Sósabb a kín, tisztább a halál,
s kiteszik a rettenet mezíten.

■ Lator László fordítása